

РОЗДІЛ II. ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 902/904 (477.41) «18»

Олександр Юрченко
(Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ХІХ СТ.

У статті зроблено огляд історіографії ХІХ ст. з вивчення старожитностей та археологічних пам'яток Переяславщини (Переяславський та прилегла до нього частина Золотоніського повіту Полтавської губернії).

Ключові слова: історіографія, Переяславщина, археологічні знахідки, курганний могильник, «змійові» вали, городище.

Переяславщина, як один з найбагатших на археологічні пам'ятки мікрорегіонів України, здавна привертала увагу дослідників. Завдяки цьому вона має на сьогодні багату і варту серйозного наукового вивчення історію археологічних досліджень. Метою даної статті є огляд історіографії ХІХ ст., у якій відображено археологічні дослідження та вивчення старожитностей Переяславщини.

Перші, нечисленні згадки про археологічні пам'ятки та старожитності на цій території почали з'являтися у третій чверті ХVІІ ст. Стосувалися вони переважно курганів, або, як називало їх місцеве, українське населення – «могил». Територія Переяславщини – це плоска терасова рівнина з великою кількістю цих штучних земляних насипів, які у той час сприймалися як невід'ємна частина навколишнього ландшафту і завжди потрапляли в поле зору, викликаючи жваву зацікавленість. Найперша відома нам згадка пов'язана з курганною групою «Три брати» поблизу с. Стів'яги. У «Столбцах белгородского стола», у записках про події жовтня-грудня 1661 р. під Переяславом, курганна група «Три брати» слугує важливим топографічним орієнтиром під час військових дій між Я. Сомком та Ю. Хмельницьким, що діяв у союзі з кримським ханом [11, с. 55].

Актові та судочинні документи Переяславського полку ХVІІІ ст., зібрані І. Лучицьким, містять згадки про окремі кургани та курганні групи. Лише невелика частина цих археологічних об'єктів зберегла свої власні назви. Зокрема, у документах називаються згадані вище кургани «Три брата», також курган «Ємцева могила» (с. Стів'яги, 1763 р.), кургани «Чаговичова могила», «Студеницька могила», могили «Гострі», «Плоскі» (с. Козлів, 1764 р.), могила «Гостра» (с. Пологи-Яненки, 1767–1768 рр.), могили «Рядові» (с. Положаї, 1767–1768 рр.), «Столова могила», «Смолова могила», «Гостра могила» «Хрестова могила», «Горілий Пень» (с. Черевки 1735 р., 1767 р.) та могили «Бабанівки» (с. Пологи-Вергуни, 1767–1768 рр.) тощо [17, сс. 18, 26, 141–143, 204, 211, 212, 214, 216, 264]. У одному із документів 1767–1768 рр., що стосувався відомостей про кількість громадської землі с. Положаї, трапилася згадка «змійового» валу – ур. Валок, який тягнувся до яру [17, с. 214]. Виходячи із сучасного рівня знань стосовно топографії переяславських валів, можна упевнено говорити, що в документі мова йшла про східний сегмент так званого «Перехресного» валу.

У пізнішій групі описово-статистичних джерел, відомих під назвою «Описи Київського намісництва», зрідка звертається увага на пам'ятки минувшини. «Географічний опис Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.» побіжно згадує давньоруське городище в с. Ташань [30, с. 64], а «Опис рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.» наводить коротку

інформацію про «Великий» і «Малий» переяславські вали, їх віддаленість від Переяслава та висоту [30, с. 173]. Щодо датування і походження валів, автор зазначає наступними формулами: «... о началѣ онаго никто не знаетъ» або «... но кто оной делалъ и по чьему повеленію, того такъ же не извѣстно» [Там же]. В «Скороченому особливому описі Київського намісництва 1787 р.» знову приділяється увага обом лініям валів, вказується на яку відстань вони віддалені від Переяслава. Вперше висловлено думку про те, що вони утворювали захисну смугу від набігів, але автори припустилися помилки, стверджуючи, що вали тягнулися через р. Супій до Лубен [30, с. 306]. Крім валів, у документі йде мова про курганні групи («... множество находится могиль ..., означающих похоронные тела убитых на сражениях») у околицях Переяслава та містечка Ташань [Там же]. Швидше за все, малися на увазі давньоруські курганні могильники, котрі добре збереглися на той час.

Якщо для Північного Причорномор'я епоха «вчених подорожей» окремих науковців з метою вивчення минулого розпочалася у останній чверті XVIII ст., то для Переяславщини вона наступила дещо пізніше – на початку XIX ст. Розвідковими обстеження старожитностей Переяславщини займалися: О. фон Гун (1805 р.), О.І. Левшин (1815 р.), П. Свіньїн (1825 р.), В.В. Пассек (1838 р.), Т.Г. Шевченко (1845–1846 рр.), М.О. Максимович (40-ві рр. XIX ст.) М.І. Арандаренко (40-ві рр. XIX ст.), М.І. Костомаров (1885 р.).

О. фон Гун у «Поверхових зауваженнях по дорозі від Москви до Малоросії» [35, с. 250] та О.І. Левшин у «Листах із Малоросії» відзначали незадовільний стан збереженості давніх земляних укріплень Переяславської фортеці. О.І. Левшин із сумом констатував, що «давно і дуже гарну фортецю, якою було обнесено Переяслав, видно й тепер. Я був у ній і з прикрістю бачив, що пам'ятку цю, самим часом з поваги збережену, розривають тепер для виварки селітри» [16, с. 43–44].

Археологічний огляд П. Свіньїна у Переяславі полягав у ознайомленні з місцевими старожитностями – давніми євангеліями, що знаходилися у бібліотеці Переяславської семінарії, та пам'ятним кам'яним хрестом, поставленим у XVII ст. на вірогідному місці описаного у літописах та агіографічних джерелах убивства князя Бориса Володимировича (с. Борисівка). Залишки давньої цегли, яку дослідник бачив навколо борисівської каплички, спонукали його висловити думку про існування у давньоруський час кам'яної церкви, що була резиденцією князя Володимира Мономаха [34, с. 115–116]. У містечку Бориспіль П. Свіньїн оглянув місце, де місцевим жителем було знайдено два срібники князя Володимира Святославича [Там же, с. 244].

Відомий дослідник В.В. Пассек звертав увагу на поховальні пам'ятки Переяслава – кладовища й кургани. Він зазначав, що місто оточене курганами насипами та «скіфськими» курганами [31, с. 122]. Ймовірно, мова йшла про давньоруські курганні могильники та окремі різночасові кургани. Також він замальовував і описував середньовічні кам'яні хрести, констатуючи, що давні надмогильні знаки повторно використовуються жителям міста [Там же, с. 144]. Дослідник описує знахідку кам'яної стели з давньоєврейським написом на Альтицькому форштадті, котра датується 1237 р. Автор вважав знахідку плити свідченням існування єврейського кладовища у давньоруський час [Там же, с. 145]. Разом з тим, В.В. Пассек відвідав укріплення переяславського дитинця, побачив зруйновані поховання, хоча, де саме, з тексту не зрозуміло [Там же, с. 146]. Він також оглянув і описав відомий кам'яний хрест у с. Борисівка, але напис на ньому повністю не прочитав. Помилково він інтерпретував також зображений на цьому хресті герб переяславського протопопа Г. Бутовича, ототожнюючи ініціали «Г» та «Б» з іменами князів-страстотерпців – Гліба й Бориса [Там же, с. 141].

У кінці 1845 – на початку 1846 рр., під час подорожі по Україні за дорученням Київської Археологічної комісії, Тарас Шевченко здійснив поїздку на Переяславщину. Її результати відобразились в археологічних нотатках та малюнках, а також його літературній спадщині [2, с. 304–308; 44; 45]. Головну увагу Т. Шевченко звертав на огляд та опис історико-культурних та археологічних пам'яток: культові споруди, речі церковного вжитку, борисівський хрест, кургани, майдани, «змійовий» вал. «Переяслов и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти

никаких преданий в народі», – писав у своїх нотатках митець [2, с. 308]. У його поетичних та прозових творах неодноразово згадуються кургани «Трибратні могили», «Богданова могила», майдан «Вибла могила», котрі Т.Г. Шевченко безсумнівно відвідав під час своїх подорожей [44, с. 12; 45].

М.І. Арандаренко третю частину «Записок о Полтавской губернии» присвятив історії Переяслава та повіту [1]. В ній, між іншим, розповідається про кургани «Три брати», «Свидову могилу», наведено народні перекази про них [Там же, с. 373-374].

Найбільша кількість публікацій другої чверті-середини ХІХ ст., присвячених старожитностям Переяславщини, пов'язана з науковою діяльністю вченого-енциклопедиста, ректора Київського університету св. Володимира М.О. Максимовича. І хоч значна частина інформації його статей містить витримки з давньоруського літописання, все ж вони підкріплені матеріалами місцевих краєзнавчих досліджень та археологічних розвідок. Зокрема в публікації «О городе Переяславе в первоначальные времена» М.О. Максимович переймався питаннями історичної топографії середньовічного Переяслава: локалізацією дитинця і посаду, князівського та єпископського дворів. Під час свого перебування у Переяславі М.О. Максимович спілкувався зі свідками, котрі ще пам'ятали його дерев'яні брами ХVІІІ ст., оглядав залишки земляних укріплень переяславського городища, висловив думку, що Михайлівська церква ХVІІІ ст. розміщена на руїнах своєї давньоруської попередниці. Він вважав посад Переяслава найдавнішим поселенням, відомим з давньоруських літописів під 907 р., а дитинець – пізнішим, заснованим після перемоги Володимира Святославича над печенігами у 992 р. [21, с. 328–329]. Негативно і з жалем вчений відгукнувся з приводу руйнації валів переяславського городища селітроварниками. Окремим пасажом розповів про курган «Свидова могила» на лівому березі р. Трубіж під Переяславом і пов'язану з ним місцеву легенду про велетня Свида та місце його поховання в означеному кургані [Там же, с. 327]. Це ж саме М.О. Максимович згадав і в суто етнографічному дослідженні «Дни и месяцы украинского селянина», але до цього додав звістку про городище поблизу с. Бубнівська Слобідка і пов'язану з ним народну легенду [19, с. 485].

У праці «Сказание о празднике св. Бориса под Переяславом» дослідник описав уже відомий нам кам'яний хрест із с. Борисівки. Він розкритикував В.В. Пассека за хибне трактування написів та неправильну інтерпретацію герба Г. Бутовича, доводячи, що зображений на хресті герб належав саме переяславському протопопу [27, с. 335–336]. У цій же публікації М.О. Максимович зазначив, що назва с. Дем'янці походить від давньоруського топоніму Демінеск, хоча свою версію археологічно нічим не підкріпив [Там же, с. 337]. Проблем давньої топонімії Переяславщини дослідник торкнувся також у науковій статті «О десяти городах и некоторых селах древней Украины». Базуючись на лінгвістичних спостереженнях, він ототожнив сучасні йому населені пункти Переяславщини з відомими давньоруськими топонімами. Літописний Баруч М.О. Максимович пов'язував з Борисполем, Куднове сільце – з с. Строкова, Янчине сільце – з с. Малі Яненки (суч. с. Воскресінське), а городище в с. Ташань називав городком Супійським [22, с. 347–348]. Але, як і у випадку з с. Дем'янцями, жодного археологічного підкріплення для своєї версії він не навів.

Окрему статтю «Об издании Несторовой летописи и о городе Устье» М.О. Максимович присвятив локалізації літописного Устя. За свідченням дослідника, у 1867 р. хвилями р. Дніпро у гирлі р. Трубіж розмило залишки невідомої кам'яної споруди, складеної з плінфи. На його думку, вона вказувала на місцезнаходження давньоруського Устя [26, с. 354–355].

Аналізуючи давньоруську топоніміку Середньої Наддніпрянщини в «Заметках о некоторых летописных названиях местностей» М.О. Максимович звернув увагу на специфічну назву майданів (або «роблених могил») у верхній течії р. Броварки (район сс. Пологи-Чобітьки, Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки Переяславського повіту). Найбільше вченого цікавило, чому місцеві жителі називають майдани – «кугумами», та чи ще десь відомі подібні назви. Дослідник натякає на неслов'янське походження даного топоніму, але не в змозі його пояснити [20, с. 349].

Вперше серед учених М.О. Максимович ґрунтовно підійшов до вивчення й культурно-хронологічної атрибуції «змійових» валів Переяславщини [23; 24]. Дослідник пройшов по обох гілках Великого та Малого валу від початку до місця їх з'єднання біля с. Строкова. Він детально

описав протяжність, положення кожної лінії валу по відношенню до міста та між собою, вказав напрямок кожного сегменту валу. В своєму дослідженні він зазначив, що вали мають відносно добру збереженість, тому доцільно було б зробити точну інструментальну зйомку планів. Походження «змійових» валів М.О. Максимович пов'язував з діяльністю великого київського князя Володимира Святославича у кінці X ст., спрямованою на захист своїх земель від печенізьких інвазій. На підтвердження давньоруського походження «змійових» валів він навів уривки з давньоруських літописів та хроніки німецького єпископа Бруно. Разом з тим дослідник припустився кількох помилок. Він вважав напівзруйнований сегмент Наддніпрянського валу поблизу нині затопленого с. Городище продовженням Великого валу. Також він не прослідкував напрям Малого валу від с. Строкова до заплави лівого берега р. Трубіж, у зв'язку з чим помилково вважав, що закінчення цього валу знаходиться біля нині не існуючого хутора Дубова Шия навпроти с. Гайшин. Насправді вал проходив значно північніше хутора в напрямку с. Гланишів, також розташованого у Переяславському повіті. Крім цього, М.О. Максимович повністю проігнорував Перехресний вал та помилково ототожнював скіфське городище Долудаєв городок на північному сході від с. Ліпляве (Золотоніський повіт), з печенізьким укріпленням, виходячи лише з тюркської назви об'єкту. Досліджуючи «змійові» вали, М.О. Максимович знову торкався проблеми заснування Переяслава Руського та ідентифікації Янчиного сільця, але ці погляди були викладом думок із його попередніх публікацій [23; 24].

Суто археологічними за змістом є статті «Украинские стрелы древнейших времен, собранные над Днепром, возле Михайловой горы» та «О предметах древности, сообщенных автором в музей Московского Археологического общества», у яких М.О. Максимович уводить до наукового обігу власні археологічні знахідки [25; 28]. Перша публікація стосувалася колекції з 46-ти наконечників стріл, із яких 1 крем'яний (енеоліт-бронза), 1 залізний (середньовіччя) та 44 бронзові (скіфські). Знайдені вони були серед дюн борової тераси в околицях с. Прохорівка (Золотоніський повіт), де була розташована садиба вченого. Кожному типу наконечників він дав детальний опис. Для найчисельнішої групи, яка демонструвала різноманіття форм, дослідник намагався розробити певну класифікацію і, за аналогіями з інших колекцій, прийшов до помилкового висновку, що вони виготовлені у різний час, а деякі – греками-колоністами з Північного Причорномор'я. Для кількох наконечників було зроблено хімічний аналіз металу. Крім того, більшість з них була замальована, завдяки чому ми маємо змогу дізнатися про їхній зовнішній вигляд. Кам'яне і залізне вістря чомусь випали з поля зору дослідника [28]. Друга публікація присвячена передачі в музей Московського Археологічного Товариства різноманітних археологічних знахідок, серед яких згадуються 14 мідно-бронзових наконечників стріл, знайдених серед дюн під Михайловою горою біля с. Прохорівка та 10 срібних монет Речі Посполитої із скарбу, датованого автором останньою чвертю XVII ст., знайденого на Михайловій горі [25, с. 435].

Останнім, хто ще за інерцією використовував «вчені поїздки» у Переяслав, був М.І. Костомаров. Його остання публікація була присвячена саме такій поїздки до Переяслава з метою ознайомлення з його давньою історією [13]. «При такой мизерности современной жизни Переяслава, казалось бы, этот городок мог представить интерес археологический. Но здесь никто не занимается этим, и даже немногим известно, что Переяслав существует уже более тысячи лет», – підвів невтішний підсумок відомий учений.

Окремою групою виділяються праці науковців з історії Російської держави, в котрих вони намагалися локалізувати деякі давньоруські топоніми Переяславщини. Найдавнішою з них є «Повествование о России» М.С. Арцибашева [3], дещо пізнішими – «Исследования, замечания и лекции о русской истории» М.П. Погодіна [32] та «Материалы для историко-географического словаря России» М.П. Барсова [5]. Слід пам'ятати, що їхні версії ґрунтувалися на чисто «кабінетних» висновках, а не на польових дослідженнях. Усі троє локалізували літописний Воїн як с. Вінинці, Демінеск – с. Дем'янці, Корань – с. Карань, Мажеве – с. Мазінки або с. Масківці, Стряков та Куднове сільце ніхто не зміг локалізувати [Там же, с. 33, 83, 137, 153; Там же, с. 37, 60, 103, 121, 109; Там же, с. 263, 274, 278–280]. Топонім Бронькняж М.П. Барсов та М.П. Погодін розділяли на дві частини і розуміли відповідно як сс. Браницю

та Княжичі (Чернігівська губ.) [5, с. 14; 32, с. 271]. Які сучасні йому населені пункти вважати Янчиним сільцем та Устям М.С. Арцибашев не знав [3, с. 43, 116]. Натомість М.П. Погодін висловив думку, що Янчине – це с. Малі Яненки (суч. с. Воскресінське) [Там же, с. 278]. Щодо Баруча, то останній дослідник вагався між м. Борисполем і м. Баришівкою [Там же, с. 271]. Літописну Вороницю М.П. Барсов ототожнював з м. Вороньків [Там же, с. 41]. Виникнення Переяслава Руського М.С. Арцибашев пов'язував з діяльністю Володимира Святославича у 993 р. [Там же, с. 22].

В останній чверті ХІХ ст. кількість наукових праць археологічного напрямку поволі збільшується, у зв'язку зі зростанням зацікавленості давньою історією регіону, проведенням Археологічних з'їздів, випуском різноманітних періодичних видань та узагальнюючих монографій тощо. Позитивним явищем для висвітлення археологічного минулого України стала поява у 1882 р. щомісячного історико-етнографічного та літературного часопису «Київська старовина», у якому час від часу знаходили своє відображення й археологічні дослідження Переяславщини.

Відомий український археолог та колекціонер старожитностей Т.В. Кибальчич здійснив у 1879 р. розвідки в околицях сс. Вороньків та Скопці (суч. с. Веселинівка), а також на лівому березі р. Трубіж біля с. Селище [10]. Дослідник займався збором підйомного матеріалу (археологічних знахідок), але всі знайдені різночасові речі (кам'яні, металеві, керамічні), в силу слабого вивчення, об'єднував у одну епоху. Проводячи дослідження еолових видувів культурного шару поблизу сс. Вороньків та Селище, він сплутав піщані дюни з курганами.

Наступні розвідкові роботи у заплавно-боровій зоні Дніпра провів М.Ф. Біляшівський, зокрема в околицях сс. Жереб'ятин (суч. с. Жовтневе) і Кийлів. Результати проведених робіт були опубліковані у журналі «Київська старовина» під назвою «Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева» у 1890 р. [7]. М.Ф. Біляшівський вів спостереження за видувами культурного шару та проводив поверхневі збори археологічних матеріалів. Проте, що саме він тут знайшов, у статті не відмічено. Також він помітив помилку Т.В. Кибальчича стосовно піщаних дюн. Окрім результатів археологічних, М.Ф. Біляшівський займався вивченням й публікацією випадкових знахідок, знайдених на Переяславщині. Так, у невеличкій статті разом із київським срібником Володимира Святославича він описав знайдену в 1888 р. у Переяславі давньоруську свинцеву печатку з написом «ДЪНЬСЛОВО» і зображенням святого Давида. Разом з описом він навів малюнок обох сторін печатки. Вчений вважав, що дана печатка належала чернігівському князю Давиду Святославичу [6, с. 135].

Розкопки професора Київської духовної академії П.О. Лашкарьова у Переяславі, на місці будівництва Успенської церкви, знайшли своє відображення у вигляді детальної статті-звіту «Остатки древнего храма в г. Переяславе» у «Київській старовині» [14]. В подальшому ця стаття увійшла як розділ до монографічного видання вченого «Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты» [15, с. 221–229]. У результаті розкопок, П.О. Лашкарьовим, за участю архітектора В.М. Ніколаєва, було розчищено залишки невеликої за розмірами безстовпної давньоруської каплиці ХІІ ст., яку першовідкривач вважав руїнами літописної церкви Успіня Богородиці (1098 р.), збудованої стараннями Володимира Мономаха на княжому дворі. Також дослідженнями зафіксовано рештки фундаментів Успенської церкви кінця ХVІ ст., що знаходилися стратиграфічно над капличкою, та давні (пізньосередньовічні) поховання церковного цвинтаря. Останні, зважаючи на свій відносно «молодий» вік (ХVІІ–ХVІІІ ст.), – до уваги дослідниками не бралися. За результатами розкопок було складено креслення розчищених частин давньоруської споруди та замальовано уламок пірофілітової плити з пазами для мозаїки. Розуміючи цінність відкриття, а також те, що залишки займали небагато місця, П.О. Лашкарьов запропонував будівельному комітету залишити їх під підлогою нової кам'яної церкви у недоторканному вигляді. Цим було покладено початок музеєфікації залишків давніх архітектурних споруд Переяслава. Описуючи хід робіт, П.О. Лашкарьов звернув увагу на особливості культурного шару і особливості його накопичення над руїнами кам'яних споруд, правильно визначив культурно-хронологічну приналежність знайденої плінфи, різнокольорової підлогової плитки, уламків пірофілітових плит до давньоруської доби. На основі

стратиграфічних спостережень, а також виходячи з розмірів та форми цегли-пальчатки, він прийшов до висновку, що верхні (пізніші) фундаменти належали Успенській церкві, збудованій у кінці XVI ст. Костянтином Острозьким. Поруч із суто типовим археологічним описом, П.О. Лашкар'єв навів історію Успенської церкви з її численними перебудовами.

Відомий археолог Д.Я. Самоквасов у монографії «Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей», розробив хронологічну періодизацію минулого на основі власних розкопок курганів і підйомних зборів [33]. Але за своєю суттю праця була звичайним каталогом знахідок, а не публікацією результатів польових досліджень. Серед різноманітних матеріалів у ній представлені речі з розкопок давньоруських курганних могильників Переяслава, з прив'язками до урочищ «Альтицьке», «біля острогу», «Ярмарочна площа», «Подвори». Дослідником вони відносилися до слов'яно-руської епохи. Він навів короткий опис знахідок з кожного розкопаного кургану, часто вони описані разом, без конкретно зазначеного курганного насипу [Там же, с. 3–74]. До цієї епохи археологом також відносилися різночасові підйомні знахідки з околиць с. Хоцьки, куди входили кремінні сколи, ножі, вістря стріл, бронзові й залізні вироби та глиняні пряслиця [Там же, с. 85]. До половецько-татарської епохи вчений відносив впускне кочівницьке поховання з кургану «Гостра могила» під с. Лецьки [Там же, с. 86–87].

Місцевий переяславський дослідник (голова Переяславського повітового земства) О.В. Стороженко у 90-х рр. XIX ст. підготував серію краєзнавчих нарисів з давньої історії Переяславщини, що вийшла друком у «Київській старовині». Досить об'ємною за змістом є його узагальнююча стаття з географії, історії та топонімії Переяславського повіту «Очерки Переяславщины» [40]. Найдавніші сліди людського життя на Переяславщині – крем'яні знаряддя та кераміку – він пов'язував з родовими групами «довгоголових фінів», пам'ятки яких дослідив М.Ф. Біляшівський у заплавно-боровій зоні р. Дніпро, поблизу сс. Кийлів і Жереб'ятин. До цього часу О.В. Стороженко відносив і власну знахідку полірованої сокирки поблизу с. Кучаків (суч. Кірове). Для кращого розуміння минулого він наголошував на важливості дослідження курганних пам'яток повіту, на які той так багатий. Разом з тим, він зазначав, що археологічні розкопки курганів, здійснені Д.Я. Самоквасовим і Т.В. Кибальчичем, є досить мізерними і до того ж досі залишаються неопублікованими [Там же, с. 201, 205].

Проводячи аналіз давньоруської топонімії, він намагався локалізувати давні населені пункти Переяславщини на місці сучасних лише на основі лінгвістичних маніпуляцій, часто нічим не аргументованих. Так, м. Вороньків він вважав літописною Вороницею, с. Сальків – Саковим, с. Вінинці – Воїном, с. Малі Яненки – Янчиним сільцем, с. Дем'янці – Демінеском, с. Глібівку – Глібовим, с. Строкову – Кудновим сільцем, м. Баришівку – Баручем, с. Карань – Коранню, річку Гатку – літописним Стряковим. До XI ст. він відносив існування сс. Велика й Мала Караткуль як місць проживання «своїх поганих» – напівкочових переяславських торків [Там же, с. 208–209].

У нарисі «Какой юбилей имеет право праздновать г. Переяслав Полтавской губернии?» О.В. Стороженко звернувся до улюбленої теми істориків XIX–XX ст. – походження Переяславля Руського. Детально розглянувши обидві літописні звістки (907 р. та 992 р.), він став на сторону версії давнішого виникнення міста [38]. У наступній праці «Где жили переяславские торки?», проаналізувавши літописні, місцеві топонімічні й археологічні джерела, він висловив думку, що певна група тюркських напівкочових племен – торків, перебуваючи на службі у переяславських князів, могла мешкати на території між двома «змійовими» валами (Великим та Малим), а також у найближчих до Переяславля Руського «городках» – Бронькняжі та Баручі. Перший він ототожнював із давньоруським городищем в ур. Горби біля с. Пристроми, другий – з м. Баришівкою [37]. У подальшому історико-краєзнавчі погляди О.В. Стороженка втілилися у 1900 р. у вигляді окремої монографії «Очерки Переяславской старины», куди увійшли названі нариси разом з іншими розділами [39].

Іноді в тогочасній періодиці зустрічаються невеликі повідомлення, котрі містять археологічну інформацію. Наприклад, дописувач «Полтавських епархіальних відомостей», характеризуючи переяславську церкву Воскресіння Христового, повідомляв, що під час

земляних робіт на погості цієї церкви відкрили поховання [8, с. 556]. Автор відзначив, що поховання залягали у три яруси на різній глибині, доходючи до материка. Ще одне скупе повідомлення з «Київської старовини» у розділі «Археологічний літопис» (під рубрикою «Випадкові знахідки») розповідає про знахідки з околиць с. Сальків (у складі сучасного с. Проців) ліпної посудини, орнаментованої напівкруглими та косими насічками, що належала до кам'яного віку (швидше за все – енеолітичної) і 15 золотоординських монет XIV ст. [36]. Як відзначив автор, в околицях с. Сальків часто зустрічається «масса грубых черепков» (ліпного посуду), але, що вони собою являли, на жаль не повідомив. Єдине, що відомо, – що речі знаходяться на збереженні у місцевого краєзнавця Б.К. Жука. В рубриці «Музеї і приватні зібрання» перелічуються експонати приватної збірки померлого М.Я. Тарновського та нові надходження до музею університету св. Володимира [4; 18]. Серед них є речі, отримані під час розкопок та випадкових знахідок у м. Переяслав, поблизу с. Келеберда і городища у с. Ліпляве.

Певна кількість літератури відіграла роль каталогів матеріальних знахідок, серед яких своє місце займають знахідки, виявлені на Переяславщині. Сюди відносяться перш за все матеріали виставок III-го й XI-го Археологічних з'їздів, публікація експонатів музею Київського університету св. Володимира, праці О.С. Уварова «Археология России. Каменный период», М.П. Кондакова «Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода» та І.О. Хойновського «Краткие археологические сведения о предках славян и Руси» [9; 12; 41; 42; 43]. Найбільше різноманіття знахідок представлено в каталозі виставки XI-го Археологічного з'їзду 1899 р., але, як і інші джерела цієї групи, попри багатющий фактаж він має загальну прив'язку речей до населеного пункту, без певного конкретного місця, поверховий, не завжди точний, опис, іноді неправильну культурно-хронологічну атрибуцію. Окрім Переяслава, джерела містять інформацію про знахідки з містечка Гельмязів, сс. Келеберда, Прохорівка, Ліпляве, Комарівка, Хоцьки, Пологи (можливо, Пологи-Вергуни), Каратуль (можливо, Мала Каратуль), Андруші, Підсінне, Стовп'яги, Дівички, Кальне, Кучаків та ін.

Єдиною працею цього періоду з пам'яткоохоронної тематики є стаття «Об уничтожении остатков старины в г. Переяславе Полтавской губернии», присвячена проблемі збереження оборонних валів переяславської цитаделі, котрі опинилися на межі повного знищення [29]. Автор намагався привернути увагу до руйнації пам'ятки, показав байдуже ставлення місцевих жителів до збереження її цілісності й сподівався, що Імператорська Археологічна Комісія візьме під опіку вцілілі на той час залишки. Та, як показав час, ні ця комісія, ні інші пам'яткоохоронні організації не змогли врятувати від зникнення цікаву в археологічному відношенні археологічну пам'ятку нашого краю.

Отже, протягом XIX ст. на Переяславщині поступово почали складатися й набирати розмаху загальні тенденції розвитку вітчизняної археологічної науки. Безпосередньо цьому сприяло виникнення центру з вивчення старожитностей, що базувався в університеті св. Володимира у Києві, а також створення у другій чверті XIX ст. археологічного закладу Російської імперії – Імператорської Археологічної Комісії. Час «вчених подорожей» дозволив освіченій частині тогочасного суспільства більш-менш широко познайомитися з місцевими старожитностями й поставив питання про необхідність їх серйозного наукового вивчення, що почали реалізовувати археологи та краєзнавці у останні десятиліття XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии / Н.И. Арандаренко. – Харьков: «Сага», 2012. – Ч. 3. – 512 с.
2. Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 304–308.
3. Арцыбашев Н.С. Повествование о России / Н.С. Арцыбашев. – М., 1838. – Т. 1. – 375 с.
4. Б. Собрание древностей Н.Я. Тарновского / Б. // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Январь. – С. 53–54.
5. Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли / Н.П. Барсов. – Вильна, 1865. – Т. 1. – 286 с.

6. Беляшевский Н. Два замечательные предмета Киевского церковно-археологического музея / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – Июль. – С. 133–135.
7. Беляшевский Н.Ф. Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева / Н.Ф. Беляшевский // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – Апрель. – С. 1–21.
8. Житель города Переяслава. Воскресенская церковь в городе Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости. – 1869. – № 21. – Ч. неоф. – С. 555–579.
9. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – 306 с.
10. Кибальчич Т.В. О находках предметов каменного периода на левом берегу р. Днепра в 1879 году / Т.В. Кибальчич // Сборник Археологического института. – СПб., 1880. – Отд. 1. – Кн. 3. – С. 3–16.
11. Колибенко О. Курганна група «Три брати» – унікальна-історико-культурна пам'ятка Переяславщини / О. Колибенко, В. Лоха // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: 2008. – Вип. 18. С. 53–57.
12. Кондаков Н.П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода / Н.П. Кондаков. – СПб., 1896. – Т. 1. – 214 с.
13. Костомаров Н.И. Поездка в Переяслав / Н.И. Костомаров // Исторический вестник. – М.: 1885. – № 12. – С. 489–508.
14. Лашкарев П.А. Остатки древнего храма в г. Переяславле / П.А. Лашкарев // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – Январь. – С. 204–210.
15. Лашкарев П.А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты / П.А. Лашкарев. – К., 1898. – 240 с.
16. Левшин А.И. Письма из Малороссии / А.И. Левшин. – Харьков, 1816. – 206 с.
17. Лучицкий И. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавской губернии) / И. Лучицкий. – К., 1884. – 313 с.
18. М. Музей древностей университета св. Владимира / М. // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Январь. – С. 52–53.
19. Максимович М.А. Дни и месяцы украинского селянина / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 464–524.
20. Максимович М.А. Заметки о некоторых летописных названиях местностей / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 349.
21. Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 325–329.
22. Максимович М.А. О десяти городах и некоторых селах древней Украины / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 347–348.
23. Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 340–342.
24. Максимович М.А. О переяславских валах / М.А. Максимович // Труды I АС в Москве. 1869 г. – М., 1871. – Т. 1. – С. 75–76.
25. Максимович М.А. О предметах древности, сообщенных автором в музей Московского Археологического общества / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 434–436.
26. Максимович М.А. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 354–355.
27. Максимович М.А. Сказание о празднике св. Бориса под Переяславом / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 330–338.
28. Максимович М.А. Украинские стрелы древнейших времен, собранные над Днепром, возле Михайловой горы / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 407–423.
29. Об уничтожении остатков старины в г. Переяславе Полтавской губернии // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – Ноябрь. – С. 135.
30. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – 390 с.

31. Пассек В.В. Окрестности Переяславля / В.В. Пассек // Очерки России. – М., 1840. – Кн. 4. – С. 121–147.
32. Погодин Н.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории / Н.П. Погодин. – М., 1850. – Т. 4. – 448 с.
33. Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей / Д.Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 143 с.
34. Свинын П. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свинына в 1825 году / П. Свинын // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – М., 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 181–219.
35. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – Февраль. – С. 226–259.
36. Случайные находки // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – Ноябрь. – С. 132–133.
37. Стороженко А.В. Где жили переяславские торки / А.В. Стороженко // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Февраль. – С. 283–290.
38. Стороженко А.В. Какой юбилей имеет право праздновать г. Переяслав Полтавской губернии? / А.В. Стороженко // Киевская старина. – 1894. – Т. 45. – Апрель. – С. 61–73.
39. Стороженко А.В. Очерки переяславской старины / А.В. Стороженко. – К., 1900. – 236 с.
40. Стороженко А.В. Очерки Переяславщины / А.В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – Ноябрь. – С. 195–215.
41. Уваров А.С. Археология России. Каменный период / А.С. Уваров. – М., 1881. – Ч. 2. Приложение. – 200 с.
42. Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. – К., 1874. – 152 с.
43. Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, и опись древностей собранных мною, с объяснениями и XX таблицами рисунков / И.А. Хойновский. – Вып. 1. – К., 1896. – 223 с., 19 табл.
44. Шевченко Т.Г. Близнецы / Т.Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 4. – С. 11–119.
45. Шевченко Т.Г. Сон / Т.Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С. 39–43.

Юрченко А. Историография археологических исследований Переяславщины в XIX в.

В статье сделан обзор историографии XIX в. по изучению древностей Переяславщины (Переяславского и прилегающей части Золотоношского уездов Полтавской губернии).

Ключевые слова: историография, Переяславщина, археологические находки, курганный могильник, «змиевы» валы, городище.

Yurchenko O. Historiography of archaeological researches of Pereyaslav region in XIX c.

In article the review of historiography XIX century on studying of antiquities of Pereyaslav region (Pereyaslav district and part of Zolotonosha districts of the Poltava province) is made.

Keywords: historiography, Pereyaslav region, archaeological finds, burial mound grave-digger, «zmiyovi» valy, hillfort.

Одержано 13.10.2012